

СТЕРЕОТИП ПОВЕДІНКИ У ДИНАМІЦІ КОНФЛІКТУ

Статья посвящена определению места и роли стереотипов поведения в конфликтных ситуациях. Рассмотрены проблемы взаимодействия поведенческих стереотипов в межкультурной коммуникации. Проведен анализ влияния устойчивых форм поведения на динамику социокультурного конфликта, в частности, их регулирующий и институализирующий потенциал.

Ключевые слова: конфликт, культура, коммуникация, стереотип поведения, институализация.

Article is devoted definition of a place and a role of stereotypes of behaviour in conflict situations. Problems of interaction of behavioural stereotypes in intercultural communications are considered. The analysis of influence of steady forms of behaviour on dynamics the social cultural conflict, in particular, their regulating and instutualising potential is carried out.

Keywords: conflict, culture, communication, stereotypes of behaviour, institualisation.

Розгляд конкретних практичних труднощів, що виникають у сфері спілкування, дає підставу стверджувати, що всі вони тією чи іншою мірою пов'язані з категорією «конфлікт»: у семантичне поле цього поняття входять такі слова, як «протиріччя», «розбіжності», «скандал», «ворожнеча», «зіткнення», «суперечка», «бунт», «війна» тощо, які характеризують найгостріші та найзлободенніші проблеми сучасної соціокультурної ситуації. Конфліктологічна проблематика зайняла одне з центральних місць у сучасному гуманітарному знанні, адже стало очевидно, що конфлікт – не тільки факт людського буття, але і фактор, що може внести в нього суттєві корективи: за висловом А. Я. Анцупова й А. І. Шипілова, двадцять перше століття «поставить людину перед альтернативою: або воно стане століттям конфліктології, або воно буде останнім століттям в історії цивілізації» [1, с. 51]. Тому актуальними є питання, пов'язані з вивченням сутності конфліктів, закономірностей їх виникнення і розвитку, а також способів їх розв'язання, регулювання і профілактики.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні місця і ролі культурних стереотипів поведінки в динаміці протікання конфлікту, а також виявлення їхнього регулювального потенціалу в ситуаціях соціокультурних зіткнень.

Є. К. Бистрицький визначає конфлікт як «екзистенціальну сутичку співтовариств», у якій входять у суперечність локальні способи буття людей, їхні повсякденні життєві світи, їхні людські чесноти (virtue), удачі, їхні культурні ідентичності тощо [2, с. 146]. За словами вітчизняного фахівця в галузі конфліктології О. Ф. Проценка, конфлікт – це «універсалія соціуму, тотальна форма комунікативності, дискретна одиниця комунікативного потоку і джерело соціальних трансформацій» [5, с. 40], тому адекватним способом відображення цього феномену

може бути системне моделювання, у рамках якого необхідно є побудова факторної моделі, що враховувала б культурні джерела, передумови, причини, умови й каталізатори конфлікту [5, с. 42].

У зв'язку з цим вважаємо найбільш доцільним розгляд конфлікту з точки зору культурно-антропологічного підходу, що дозволяє розглядати як суб'єкт конфлікту не тільки людину в її індивідуально-особистісному вимірі, але й людину як носія певної конкретної культури, а також груп людей, і певну культуру в цілому – у всьому різноманітті її проявів.

Ще Т. Парсонс і Л. Козер відзначали, що розвиток конфлікту головним чином залежить від типу соціокультурної системи, у рамках якої він розгортається. З погляду конфліктології соціокультурну систему можна охарактеризувати як тип суспільного ладу, що визначає його більшу або меншу конфліктність. Так, з одного боку, у будь-якій системі наявний процес самоорганізації в рамках суспільної культури: на рівні традицій, закріплених зразків поведінки, що забезпечують неформальне, без тиску «зверху», узгодження інтересів. З другого боку, владні структури формують відносини контролю і підпорядкування в таких формах, як сприяння стійкому відтворенню наявних культурних зразків, інтеграції людей у колективи, орієнтації їх на досягнення визначених цілей, адаптації до навколишнього середовища; а також соціальна стабілізація, селекція кадрів для різних сфер діяльності, соціалізація, ініціювання і придушення різних видів діяльності, керування спрямованістю, швидкістю, якістю соціальних процесів, формування і регулювання потреб людини, розвиток або придушення його здібностей. Динамічне співвідношення вищевказаних регулювальних механізмів і визначає характер певного соціокультурного простору на предмет його потенційної конфліктогенності. Гнучкі соціокультурні системи допускають різноманіття неаккумуляованих конфліктів і через це зберігають стійкість і соціальну єдність; жорсткі ж системи придушують різного роду напруженості, що, накопичуючись, можуть призвести до гострого конфлікту стосовно базових цінностей.

Одна з ключових ролей у цих процесах належить поведінковим стереотипам: як говорив ще Ф. Бекон, «люди думають відповідно до природних нахилів, говорять згідно із пізнанням і викликаними думками, але чинять вони згідно зі звичкою». Стереотипи поведінки існують у комунікативній культурі на всіх рівнях: це й індивідуальні навички потенційних учасників конфлікту, і закріплені культурні звичаї, ритуали і церемонії, і насаджувані владними структурами взірці поведінки. Саме в них акумулюється особистий і колективний досвід, завдяки якому людина може орієнтуватися в типових ситуаціях, саме стереотипи приходять на допомогу в умовах дефіциту часу й інформації, надмірної зайнятості, втоми, в разі емоційного зрушення [4, с. 311]; однак одночасно стереотипи, що наповнюють світ повсякденності, є тією «кліткою», що тримає людину в межах звичного образу дій, що може стати перешкодою в спілкуванні. Говорячи про міжкультурне взаєморозуміння, К. Хельд відводить у культурі звичкам чільне місце. За його словами, вони «пронизують спільне життя зверху до низу: вони простягаються від способів тілесної поведінки, фонетичних, граматичних і риторичних можливостей

мови до... суспільних „норовів”, які вважаються нормальними... Норови відіграють вирішальну роль в обопільному зусиллі щодо переконання інших у ситуації спільної вирішальної дії, оскільки для всіх людей вони утворюють той бекграунд, що незалежно від їхньої волі обумовлює відносини з Іншими» [7, с. 9]. Такі культуротвірні звички, як, наприклад, відносини в родині або допустимі мовні висловлення і жести в різних культурах, можуть у граничному випадку виявитися непримиренними, тому питання інтеркультурного взаєморозуміння – це насамперед питання гармонізації звичних форм діяльності суб'єктів спілкування. Оскільки повсякденна практика наповнена численними символічними кодами, сформованими в ході історичного розвитку конкретного суспільства, й існує потенційна небезпека розбіжності основних принципів, «зашифрованих» у цих формах поведінки, то проблема створення загального комунікативного поля набуває гострого характеру: пошук універсальних, «загальнолюдських» цінностей найчастіше виявляється безрезультатним або вироджується в «духовний тиск» однієї зі сторін [7, с. 14–15]. Тому особливої уваги заслуговує питання взаємодії різних культурних кодів для ефективного розв'язання неминучого конфлікту, що можливе тільки за умови рівноправного діалогу [5, с. 43].

Однак використання силових методів розв'язання конфлікту аж до знищення суперника глибоко укорінено в європейській культурі. За висловом К. Хорні, «у суперництві й боротьбі, властивим нашій культурі, часто буває вигідно спробувати заподіяти шкоду суперникові, для того щоб зміцнити власне положення або свою славу чи усунути від боротьби потенційного суперника» [9, с. 149]. Природно, що прагнення людини відповідати розповсюдженим культурним взірцям призводить до домінування силових методів впливу на партнера в конфлікті, демонстрації сили й орієнтації тільки на задоволення власних інтересів, навіть усупереч ідеям загальної толерантності, що проповідуються в суспільстві. Прояви такої агресивності можна спостерігати, наприклад, у вербальному спілкуванні молодіжних субкультур, де лихослів'я і лайки виступають як сигнали, що свідчать про використання принципу сили не тільки в конфліктній ситуації, але й у комунікації взагалі. До їхнього числа можна віднести й інтонацію, а також невербальні (кінетичні) прояви – гримаси, пози, жести тощо. Такі стереотипи поведінки виступають у ролі конфліктогенів і ведуть до ескалації конфліктності. Треба підкреслити, що представники різних культур по-різному розуміють поріг цієї агресивності, тому навіть найменший її прояв у разі міжкультурного контакту може сприйматися як негативний фактор.

Відносно самостійний напрям у конфліктології пов'язаний із визначенням технології впливу на конфліктну ситуацію. Вибираючи таку технологію, слід орієнтуватися на запобігання, усунення наявного конфлікту, а головним чином – на керування ним (під керуванням розуміємо врегулювання, розв'язання, у деяких випадках придушення конфлікту). Правильно організоване керування надає конфліктному процесу таких форм, що забезпечують мінімізацію неминучих політичних, соціальних, економічних і моральних втрат, оптимізацію цих сфер громадського життя. Керування передбачає різні стратегічні підходи, що одержали широке впровадження в комунікативну практику. Однієї з провідних у цій сфері

стратегій можна виділити позицію ненасильства, основні моменти якої обґрунтували Л. Толстой і М. Ганді. Основою їхнього вчення є думка щодо необхідності в конкретній ситуації переорієнтовувати фокус боротьби від особистісного фактора до соціокультурного принципу. Ненасильство передбачає звертання до ієрархії цінностей та актуалізації загальнолюдських цінностей як вищих, серед яких цінності любові, волі, справедливості, достоїнства. «Ненасильство, – підкреслює відомий російський учений А. А. Гусейнов, – це загальна і цілком предметна і навіть технологічна парадигма поведінки» [3, с. 75]. Як інструменти цієї технології цілком можуть виступати поведінкові стереотипи, що несуть відповідне значення навантаження, наприклад, етикетна поведінка, яка транслює принципи ввічливості, чемності, поваги та солідарності в комунікативну практику.

Говорячи про проблеми врегулювання конфлікту, слід вказати і на необхідність його інституалізації, тобто встановлення норм і правил розв'язання конфлікту. Їхня ефективність прямо залежить від ступеня легітимності інституціональної процедури, тобто від добровільної готовності більшості учасників конфлікту (індивідів або груп) дотримуватись цих норм і правил. Процедура інституалізації може розглядатися як у соціально-правовому, так і в культурно-філософському плані. У першому випадку ми можемо говорити про законотворчість, про парламентські процедури, конституційне правосуддя, цивільне і карне судочинство, різні форми арбітражу. В другому – про навички щодо встановлення адекватної і доброзичливої комунікації з партнерами й опонентами, про методи організації міжособистісних, міжгрупових і багатосторонніх переговорів тощо. На думку Л. В. Щеглової, превалювання того або іншого варіанта інституалізації (правового або «природного») залежить від типу соціально-політичного устрою: «...спирання на організаційні механізми взаємодії пов'язане саме з ліберальною моделлю громадянського суспільства, де важлива раціональна реалізація договорів. Їй протистоїть комунітаристська традиція цивільних чеснот, що віддає перевагу недоговірним формам відносин між людьми» [10, с. 7]. Щодо українського суспільства потрібно відзначити, що його сучасний стан скоріше відповідає другій моделі (хоча б тому, що не відповідає першій), і роль традиційних форм поведінки, що визначають загальний вектор розв'язання конфліктних ситуацій, не втратила своєї актуальності. Дії, що повторюються щоразу, регламентовані, звичні, дають почуття комфорту, згладжують гострі кути в спілкуванні, каналізують агресію і можуть служити одним із інструментів керування конфліктом. Як такі стереотипи поведінки, що сприяють інституалізації конфлікту, прийнято виділяти обряд, ритуал, церемонію і процедуру.

Суть обрядових заходів полягає в тому, що вони містять відносно постійний набір поведінкових маніпуляцій в особливо важливих для людини подіях: народження, водохрещення, весілля, похорон і т. д., а також регламентують трудову діяльність людей. Щоб обряд відбувся, установлюються загальні правила, на яких будується зовнішній поведінковий каркас того або іншого дійства. Сюди належать набір мовних одиниць, наповнені змістом символічні рухи і пози, положення людей і предметів у просторі тощо. У цьому розумінні обряд становить одну з початкових культурних форм. Ритуал також відноситься до різновиду стереотипної поведінки.

Ритуальні дієства пов'язані з неординарними подіями, вони покликані утверджувати у свідомості учасників і спостерігачів певні духовні цінності. Суворі заданість поведінкової активності найчастіше приводить до того, що людина, стаючи їхнім учасником, не має можливості варіювати, імпровізувати або якимось інакше відхилитися від заданої програми, тому що непередбачені дії можуть зруйнувати морально-психологічну атмосферу, спотворити її етико-естетичну заданість [6, с. 94]. «Запрограмованість» ритуальної події вимагає від учасника поінформованості, навички і головне – глибокого емоційного переживання, що й одержує можливість існування саме завдяки звичності дій, коли людина зосереджується на духовній складовій процесу, не відволікаючи на зовнішні прояви.

Найпростіші впорядковані системи дій і вчинків – церемонія і процедура. Церемонія – це офіційний акт, що здійснюється в заздалегідь обговорених ситуаціях і складається зі штучно створених композицій. Церемонія будується на прийнятих та широко розповсюджених у суспільстві принципах спілкування, що ґрунтуються на моральній нормативності, юридичному праві, адміністративних вимогах, не будучи такими в точності. Церемоніальна спрямованість поведінки сприяє дотриманню субординації, розмежуванню статусних функцій, визначенню рольових параметрів, у такий спосіб створюючи і підтримуючи універсальні контакти в діловому і повсякденному спілкуванні, надаючи їм упорядкованості, знімаючи напруженість і зм'якшуючи потенційно конфліктні ситуації. Дуже яскраво ця функція виявляється, наприклад, у ситуаціях, пов'язаних з укладанням шлюбу в різних традиціях (до речі, явно впадає в око їхня подібність навіть у різних культурах). Практично у всіх європейських народів за традицією не рекомендується під час сватання прямо говорити про мету приходу сватів, правила церемонії пропонують вживати стандартні фольклорні сюжети – «покупка червоного товару», «пошук білої ягнички, що відбилася від череди», тощо. Сват і його оточення сідають не куди-небудь, а на строго відведене місце, їхні слова і вчинки жорстко регламентовані, тому що кожен рух має характер закодованого послання: наприклад, «забутий» після невдалого сватання предмет означає твердий намір прийти ще раз з тією ж метою. Такий же знаковий характер мають іносказання, жести і вчинки нареченої та її родичів: наприклад, задування дівчиною свічі перед іконою або символічне частування гостей гарбузом означає її відмову, а «колування» пальцем печі – згоду [7, с. 290–291]. Такі складні комплекси дій пов'язані, очевидно, з рисами самого феномену одруження в традиційних культурах. Це явище породжує цілу низку дуже важливих для двох груп зв'язків. Шлюб подібний установленню дипломатичних відносин, одруження є вузлом переплетення майнових, господарських, юридичних відносин. На попередніх етапах партнери повинні поводитися дуже обережно, тому що кожна сторона ризикує спровокувати конфліктну ситуацію – у деяких народів відмова породнитися могла бути приводом для війни. Церемонія в настільки напруженій обстановці немов переводить проблему в ритуально-ігрову сферу і створює можливість побічно прозондувати всі обставини, не застосовуючи прямі запитання і дії, що можуть видатися нетактовними, неделікатними, словом, безцеремонними. І зараз саме церемонії в подіях політичних, дипломатичних, офіційно-цивільних виступають

своєрідною мовою спілкування [6, с. 94].

Там, де церемонія втрачає нарочито офіційний і ексклюзивний характер, набуваючи поширеності, звичності, простоти й доступності, але зберігає обов'язковість, набуває чинності процедура. Процедура – це формалізована сторона соціального контакту, що здійснюється з тією або іншою метою чи наміром, а іноді просто з поваги до порядку та дисципліни. Щоденність і повторюваність процедури не знижує її значущості, навпаки, процедура стає обов'язковою складовою повсякденного буття людей: вітання, прощання, привітання, компліменти, вибачення та інше. Ці загальноприйняті мовні й поведінкові формули створюють доброзичливу атмосферу спілкування, що сприяє успішному вирішенню поточних питань і приводить до згоди. Навпаки, ігнорування процедурних дій одним або декількома з учасників спілкування може стати дратівним фактором, створюючи напружену комунікативну обстановку і породжуючи зайвий привід для конфронтації. Наприклад, різкий, без попередньої обопільної домовленості перехід на «ти» у звертанні або «безпам'ятність» щодо подяки за яку-небудь послугу цілком можуть бути розцінені як сигнал некооперативної стратегії поведінки, навіть якщо «винний» не мав на увазі нічого поганого. Саме тому особливу значущість в питаннях попередження конфліктів набуває проблема комунікативної компетентності. Особливо суттєва її роль у ситуації міжкультурних контактів, коли досить важливим буває хоча б елементарне знання того, що є недопустимим під час спілкування з представниками іншої культури. Іноді навіть символічне позначення поінформованості в звичаях і вдачах того або іншого соціокультурного середовища викликає добру реакцію і сприяє встановленню сприятливої атмосфери спілкування.

Інституалізація конфліктів здійснюється не тільки через колективні форми взаємодії, про які йшлося вище, але і через індивідуальне соціальне втілення стереотипів поведінки, що виражаються в манерах окремої людини. Манери поєднують у собі прийоми, завдяки яким здійснюється чуттєво-сприймана сторона поведінки, це багатомірна система засобів виразності. Манери показують активність, виходячи не з постулату «що відбувається», а «як відбувається». Стосовно до поведінки це свого роду виконавська майстерність із властивими їй критеріями. Манери свідчать про стійкий, постійний і звичний спосіб поведінки. До форм поведінки, що сприяють зняттю конфліктної напруженості, відносять ті манери, що відповідають сформованій у суспільстві порядності, умовностям, спеціально уведеним вимогам до формальної сторони вчинків і дій – це «благопристойні» або просто гарні манери [6, с. 95]. Так звані гарні манери роблять спілкування комфортним та економічним, тобто зводять до мінімуму психологічні й енергетичні витрати в процесі комунікації. Такий, наприклад, гранично простий етикетний жест, як привітна посмішка, говорить партнерові по спілкуванню дуже багато, знімаючи необхідність більш складних і тривалих зусиль зі встановлення доброзичливих відносин. Таким чином, гарні манери звільняють людину від необхідності ставитися до кожної життєвої ситуації як до життєвого завдання, залишаючи йому можливість творчо вибудовувати нетривіальні ситуації спілкування, а також будучи додатковим фактором профілактики негативної конфліктності.

Отже, одна з ключових ролей у динаміці конфліктних процесів належить стереотипам поведінки, що існують у повсякденній комунікативній практиці на всіх рівнях в індивідуальних і колективних формах. Взаємодія цих культурних кодів здатна як спровокувати конфлікт, так і запобігти йому або врегулювати його. Зрозуміло, вважати поведінкові стереотипи єдиним або найголовнішим фактором формування, розвитку та регулювання конфліктів не бажано, вони є всього лише однією зі складових цього багатовимірного процесу, однак їхній вплив на комунікацію може бути досить значним, особливо залежно від того, представниками яких конкретно культур є учасники спілкування.

Література:

1. Анцупов А. Я. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М., 1999.
2. Быстрицкий Е. К. Конфликт культур и философия толерантности / Е. К. Быстрицкий // Политическая мысль. – 1997. – № 1. – С. 140–162.
3. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 7–82.
4. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс / Д. Майерс. – СПб., 2002.
5. Проценко А. Ф. Аналитика социального конфликта / А. Ф. Проценко // Гуманитарный часопис : зб. наук. праць. – Х. : НАУ «ХАІ», 2005. – № 4. – С. 38–45.
6. Проценко О. П. Этикетное поведение: по мотивам идей Ж. Бодрийяра / О. П. Проценко // Вісник Харківського університету. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2000. – № 464. – С. 92–96.
7. Терещенко А. В. История культуры русского народа / А. В. Терещенко. – М., 2007.
8. Хельд К. Возможности и границы межкультурного взаимопонимания / К. Хельд // ТОПОС. – 2006. – № 3 (14). – С. 5–16.
9. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М., 1993.
10. Щеглова Л. В. Значение этики в эпоху эстетизма / Л. В. Щеглова // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2003. – № 2. – С. 5–14.